

MATERIAŁY I ŹRÓDŁA

ADHIBENDA
2018:5, s. 191-216

Grzegorz Bosy

Materiały kartograficzne z okresu fryderycjańskiego jako źródło do badań nad obiektami sakralnymi północnego Śląska w połowie XVIII w.

Rok 1740 stał się datą symboliczną w dziejach Śląska. Najazd rozpoczęty przez wojska pruskie Fryderyka II, zwanego Wielkim, spowodował przejście terenu dzielnicy spod panowania austriackich Habsburgów pod rządy pruskich Hohenzollernów. Zbrojne zajęcie śląskiego kraju przyniosło zmiany w wielu dziedzinach życia oraz funkcjonowania tutejszej społeczności. Dotknęły one przede wszystkim kwestii wyznaniowych oraz administracyjno-wojskowych, do których zaliczyć można sprawy związane z pracami kartograficznymi. Należy jednak nadmienić, że przeobrażenia codziennego życia mieszkańców Śląska były wynikiem rozwijających się również stosunków i zjawisk gospodarczo-ideowych od czasów zakończenia wojny trzydziestoletniej¹. Miało to swoje odzwierciedlenie w architekturze sakralnej.

Kościół w XVIII w. odgrywał bardzo ważną rolę w życiu lokalnych społeczności. Do 1740 r. na Śląsku w zasadzie jedynymi obiektami sakralnymi były kościoły katolickie, wznoszone dla potrzeb wyznania rzymskokatolickiego. Koniecznym do podkreślenia jest fakt, że do czasu wtargnięcia wojsk pruskich na Śląsk na terenie dzielnicy świątynie protestanckie występowały jedynie sporadycznie. W wyniku postanowień pokoju westfalskiego w 1653 r. rozpoczęła działalność cesarska komisja rewindykacyjna, której głównym zadaniem było przywrócenie dominującej roli katolicyzmu na tym terenie. Do 1668 r. na potrzeby wyznania rzymskiego odebrano z rąk protestantów około 1200 świą-

---

¹ G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle źródeł kartograficznych okresu fryderycjańskiego 1740-1787*, Zielona Góra 2017, s. 365-366, masygnopis rozprawy doktorskiej.

tyń, wcześniej przez nich zagarniętych². W tym czasie powstały jedynie trzy świątynie luterzańskie, tzw. Kościoły Pokoju. Wybudowano je jednak w miastach (Głogów, Świdnica i Jawor). Niewielki przełom w stosunkach wyznaniowych nastąpił w 1707 r. w wyniku konwencji z Altranstädt, podpisanej 1 września. Na jej podstawie cesarz Józef I Habsburg zezwolił na wzniesienie sześciu ewangelickich kościołów, tzw. kościołów łaski, w Kozuchowie, Żaganiu, Jeleniej Górze, Kamiennej Górze, Miliczu i Cieszynie oraz przekazał protestantom 121 innych kościołów³. Sytuacja protestanckiego budownictwa sakralnego nie uległa zmianie aż do czasów włączenia Śląska w granice Państwa Pruskiego. Fryderyk II upatrywał w śląskich ewangelikach wzmocnienia swojej siły i pozycji politycznej w walce z katolickimi Habsburgami. W ramach tolerancji religijnej monarcha zezwolił na budowę przez protestantów domów modlitwy w konstrukcji szkieletowej. W okresie od 1740 do 1752 r., w szczególności na terenach wiejskich, na Śląsku wzniesiono prawie 200 tego typu budowli⁴.

Obiekty sakralne są jednymi z zasadniczych elementów, wytworzonego przez człowieka, krajobrazu kulturowego. Do badań nad nim wykorzystywane są głównie źródła kartograficzne, wobec czego kartografia stała się jedną z podstawowych dziedzin nauki, której punktem zainteresowań jest właśnie krajobraz kulturowy. Mapy ukazują więc pewien wycinek, mniejszy lub większy, działalności człowieka w określonym miejscu i czasie. Przedstawiają więc nic innego, jak krajobraz ukształtowany przez człowieka. Od zarania dziejów kartografia towarzyszy człowiekowi, a pierwsze mapy powstały, zanim wynaleziono język pisany⁵. Wraz z upływem czasu kartografiki przestawały być jedynie elementem wykorzystywanym w codziennym użytku, lecz stały się także przedmiotem analiz. Najbardziej wartościowymi są więc te dawne mapy, które przedstawiają sytuacje czy zdarzenia, których już nie ma, i wykonane

² M. Goliński, L. Harc, J. Maroń, P. Wiszewski, *Dolny Śląsk w latach 1526-1805*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław 2009, s. 282.

³ A. Rogalski, *Kościół katolicki na Śląsku – studia nad dziejami diecezji wrocławskiej*, Warszawa 1955, s. 35.

⁴ J. Szczepankiewicz-Battek, *Protestantyzm na Śląsku. Geografia, demografia, kultura*, Wrocław 1996, s. 62.

⁵ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 11-15.

zostały tymi metodami, których zaprzestano używać wraz z rozwojem techniki i wprowadzeniem nowych przyrządów mierniczych⁶.

Przejsie Śląska pod pruskie panowanie zmusiło monarchę do zlecenia wykonania dokładnych map topograficznych swojego nowego kraju. Toczone trzy wojny śląskie, które miały rozstrzygnąć kwestię ostatecznego panowania nad zasobnym w bogactwa naturalne regionem, przyczyniły się do powstania pierwszych map topograficznych w średnich i dużych skalach, sporządzonych w oparciu o pomiary terenowe. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim dwa rękopiśmienne zbiory mapowe, na podstawie których można odtworzyć wiele elementów krajobrazu kulturowego, w tym także obiektów i miejsc o charakterze sakralnym. Pierwszym z nich jest atlas *Krieges-Carte von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wredego oraz, młodszy o ponad 10 lat, zbiór mapowy zatytułowany *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, którego autorem jest Ludwig Wilhelm von Regler.

W poznaniu obu wyżej wymienionych materiałów kartograficznych istnieje pewien dysonans. „Atlas Wojenny Śląska” Wredego do tej pory został dość szczegółowo opisany. Dotychczasowa literatura, zarówno polska⁷ jak i niemiec-

⁶ G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle...*, s. 12.

⁷ Do najważniejszych prac w polskiej literaturze, w których można odnaleźć informacje o dziele von Wredego, należy zaliczyć następujące opracowania: J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego jako źródło do dziejów Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, XXXVII, 1982, 3-4, s. 535-540; J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010; G. Bosy, *Atlas Krieges-Carte von Schlesien Christiana Friedricha von Wrede jako źródło do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska w połowie XVIII w.*, [w:] *Fenomen miejsca – w poszukiwaniu tożsamości krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego nr 29”, Sosnowiec 2015, s. 39-52; G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle map Christiana Friedricha von Wredego z połowy XVIII wieku*, „Studia Zachodnie”, t. XVII, Zielona Góra 2015, s. 79-96. Dużo skromniejsze informacje na temat map Wredego można jeszcze odnaleźć w artykule Bolesława Olszewicza, zob.: B. Olszewicz, *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku w zakresie kartografii*, [w:] *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, pod red. R. Lutmana, Katowice 1936, s. 91-125. W recenzji opracowania Klaus Lindnera o dziele Wredego pisał też Piotr Greiner, zob.: P. Greiner, *Krieges-Carte von Schlesien 1747-1753, Christian Friedrich von Wrede, München 1992*: [recenzja], „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 39, 1994, 1, s. 142-145.

ka⁸, przynosi szeroką wiedzę na jego temat. Nie można tego samego powiedzieć natomiast o „Mapie lewobrzeżnej części Śląska” Reglera. O tym opracowaniu kartograficznym istnieją zaledwie drobne wzmianki⁹, choć w ostatnim czasie dużo miejsca poświęcono jej w rozprawie doktorskiej Grzegorza Bosego¹⁰.

Próba przybliżenia sposobu prezentacji różnego rodzaju obiektów sakralnych, głównie kościołów, umieszczonych na mapach, które wykonane zostały przez Christiana Friedricha von Wredego oraz Ludwiga Wilhelma von Reglera, była głównym celem niniejszego opracowania. Starano się także wskazać na rzetelność obu kartografów w wykonywanych przez nich pracach pomiarowych nie tylko poprzez ukazanie otoczenia zewnętrznego, w jakim dany obiekt się znajdował, lecz także przez dokonanie pomiarów odległości za pomocą specjalistycznego oprogramowania komputerowego. Innym z motywów podjęcia tejże tematyki była chęć wskazania na znaczącą rolę materiałów kartograficznych w odtwarzaniu sieci obiektów ze sfery *sacrum* w krajobrazie kulturowym regionu w połowie XVIII w.

⁸ Do najważniejszych dzieł w literaturze niemieckiej należy zaliczyć kolejno: J. Partsch, *Katalog d. Ausstellung d. XIII Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau 1901; M. Hanke, H. Degner, *Die Pflege der Kartographie bei der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften unter der Regierung Friedrichs des Grossen*, Berlin 1934; M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*, Stuttgart 1935; K. Lindner, *Wredes „Krieges Carte von Schlesien” - die erste preussische Landesaufnahme Schlesiens*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Luneburg*, 84, 15.-17. März 1984, W. Scharfe, E. Jäger (eds), Berlin 1985, 39-53; K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin 1987; *Christian Friedrich von Wrede. Krieges Carte von Schlesien. 1747-1753*, oprac. K. Lindner, München 1992; *Grenzland zwischen Ost und West: schlesische Landkarten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung des Museums für schlesische Landeskunde, Königswinter-Heisterbacherrott* 2000.

⁹ Drobnych informacji o „Mapach sztabowych” von Reglera można odnaleźć we wcześniej przywoływanych opracowaniach: J. Partsch, *Katalog d. Ausstellung...*; M. Hanke, H. Degner, *Die Pflege der Kartographie...*; M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen...*; K. Lindner, *Schlesische Karten aus der Zeit nach 1763. Die Aufnahmen von Regler und Hammer*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86. 29.-31. Oktober 1986*, Herausgegeben von W. Scharfe, I. Kretschmer und F. Wawrik, Berlin 1987, s. 49-56; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*

¹⁰ G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle...*, s. 66-73 i nn.

Badaniom poddano dość rozległy teren północnej części Dolnego Śląska o powierzchni blisko 5000 m². Pod pojęciem północnych rubieży Dolnego Śląska rozumiano, istniejące do 1740 r., obszary księstw głogowskiego oraz zagańskiego. Po zajęciu dzielnicy przez wojska pruskiego króla, wzorem prusko-brandenburskim, na terenie prowincji utworzono dwie kamery wojenno-dominalne (*Kriegs und Domänen-Kammern*) z siedzibami w Głogowie i Wrocławiu. Był to pierwszy krok do likwidacji jednostek przestrzennych rodem z czasów habsburskich. Fryderyk II specjalnym aktem, datowanym na 22 grudnia 1741 r. z datą obowiązywania od 1 stycznia 1742 r., wprowadził podział kamer na powiaty (*Kreisverfassung*), na czele których stał landrat¹¹. Zgodnie z tym księstwa głogowskie i zagańskie podzielono na powiaty (zwane *weichbildami*), którymi były okręgi: głogowski, górowski, kożuchowski, szprotawski, świebodziński oraz zielonogórski. Z badań wyłączono jednak teren powiatu świebodzińskiego, gdyż nie został on skartowany przez zespoły mierniczych pod przewodnictwem von Wredego i von Reglera.

Poddane analizie terytorium, pod względem kształtującej się sieci kościołów katolickich oraz protestanckich, może stanowić odzwierciedlenie całego obszaru Dolnego Śląska oraz przeważającej części Górnego. W pewien więc sposób może być swoistym wyznacznikiem dla całego terenu dzielnicy.

Prace kartograficzne w czasie kształtowania się pruskiego zwierzchnictwa nad Śląskiem

W odróżnieniu od innych krajów europejskich, w tym przede wszystkim od Francji, w Prusach stosunkowo późno zwrócono uwagę na posiadanie dobrych i dokładnych map swojego kraju. Radosław Skrycki pisał o Państwie Pruskim, że wchodziło w wiek XVIII zacofane pod względem kartograficznym¹². Zmiany

¹¹ K. Orzechowski, *Historia Ustroju Śląska 1202-1740*, Wrocław 2005, s. 233-234; J. Kuczer, W. Strzyżewski, *Spisy dóbr ziemskich Księstwa Głogowskiego z lat 1671-1727*, Warszawa 2007, s. 14-16.

¹² R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013, s. 7.

w tej dziedzinie wprowadził dopiero Fryderyk II, który obejmując tron po swoim ojcu, zdał sobie sprawę z braku dokładnych map zawierających wszystkie ziemie skupione pod panowaniem Hohenzollernów. Podczas wojen śląskich pruski hegemon dodatkowo uświadomił sobie, jak wielką rolę spełniała mapa podczas działań militarnych¹³. W związku z tym król rozpoczął wydawanie specjalnych rozkazów, na mocy których miały powstać pierwsze mapy dla terenu Śląska. Podkreślić zatem trzeba, że początkowo powstawały one przede wszystkim do celów wojskowych. Te wykorzystywano zarówno w zakresie obronności kraju, jak i w aneksji obszarów państw sąsiednich, dlatego król specjalnym rozkazem nakazywał utajnianie map, aby nie oddać planów potencjalnemu czy rzeczywistemu wrogowi¹⁴. Dopiero z czasem kartografia pruska przekształciła się w imię służby społeczeństwu pod kątem społeczno-gospodarczym, stając się w ten sposób kartografią urzędową¹⁵.

Teren Dolnego Śląska pozbawiony był do 1740 r. jakichkolwiek opracowań kartograficznych w średnich i wielkich skalach. W związku z tym należy stwierdzić, że dla terenów Dolnego Śląska okres fryderycjański był pierwszym, w którym powstały unikalne dla tego regionu zdjęcia terenowe, zwane fryderycjańskimi. Oprócz tego, że dzieła z tego okresu są pionierskimi, którymi można posługiwać się m.in. w rekonstruowaniu krajobrazu kulturowego, to dodatkowo należy je uznać za jedno z najwybitniejszych opracowań kartograficznych ziem Dolnego Śląska na przestrzeni dziejów.

W niniejszym opracowaniu uwaga zostanie skupiona na dwóch opracowaniach kartograficznych powstałych w tym czasie, a mianowicie: atlasie *Krieges-Carte von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wredego oraz zbiorze mapowym *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, którego autorem jest Ludwig Wilhelm von Regler.

Pierwszym chronologicznie opracowaniem jest *Krieges-Carte von Schlesien* („Mapa Wojenna Śląska”) autorstwa Christiana Friedricha von Wredego. W zbiorach niemieckiej Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer

¹³ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 12.

¹⁴ R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach...*, s. 7.

¹⁵ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 12.

Kulturbesitz, w której jest przechowywana, nazywana jest również zamiennie „Atlasem Śląska”, „Mapą wojenną” bądź „Mapą graniczną Śląska”. Opracowanie to składa się ze 195 arkuszy mapowych, 5 tytułowych oraz 1 specjalnego, opracowanych w skali około 1:35 000. Rękopiśmienne kolorowe arkusze mapowe umieszczone są w pięciu tomach, które posiadają rozmiar 39 x 51 cm. Rozmiar samych arkuszy mapowych wynosi 60 x 43 cm lub 73 x 52 cm¹⁶.

O tym, jak szczegółowa powinna być mapa, może świadczyć rozkaz króla wysłany z Poczdamu, a datowany na 20 listopada 1746 r., który natychmiast przesłano do Kłodzka, gdzie w tamtejszej twierdzy von Wrede wykonywał prace fortyfikacyjne:

„Do Majora v. Wrede w Kłodzku.

Prace nad fortyfikacjami w Kłodzku przed tym rokiem zostają wstrzymane z mojego rozkazu. Moją wolą jest, aby Pan dokładnie ujął całość gór, aż po granicę Czech od Łużyc i dalej w dół hrabstwa kłodzkiego na szerokość 6 mil, dokładnie licząc od granicy czeskiej w kierunku mojego kraju śląskiego, i z tych prac sporządził specjalną bardzo dokładną mapę, która ujmować będzie nie tylko góry, lasy, obszary, rzeki i inne wody, drogi, kładki, mosty i tym podobne, ale również jaskinie, załamania w skałach, pojedyncze domy, pagórki itd. do najdokładniejszych szczegółów zgodnie z rzeczywistą sytuacją, wszystko musi być dokładnie przedstawione na mapie, tak abym na dokładności i poprawności tak wykonanej mapy mógł tworzyć państwo.

Do prac powinien Pan zaangażować również innych inżynierów, w takiej liczbie, jaką Pan uważa za potrzebną, którzy to powinni pracować pod Pańskim kierownictwem.

Co więcej potrzebowałby Pan do wykonania niniejszej pracy, powinien Pan wskazać, tak abym mógł wydać niezbędne rozkazy. Pan jednak powinien przystąpić do wykonywania prac bez zbędnej straty czasu.

Poczdam 20 listopada 1746 roku¹⁷.

¹⁶ Zob. np. K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge...*, s. 174.

¹⁷ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 248.

Ówczesny major pruskiej armii von Wrede w trybie natychmiastowym zebrał i sformował podległy mu oddział specjalistów. W jego skład weszli: kapitanowie – Koch, Klein, Guionneau; porucznicy – Foris, Lehmann; chorążowie – Bohne i Winancko oraz Ludwig Wilhelm von Regler jako „Desinateur”, czyli rysownik. Von Wrede koszty wykonania map, według zaleceń króla Fryderyka II, oszacował na znaczną wówczas sumę 6500 talarów, na co składało się: 5000 talarów jako koszty pomiaru terenu, oraz 1500 talarów na końcowe opracowanie map¹⁸.

Ostatecznie Westfalczyk podzielił swoje opracowanie na pięć części. Zgodnie z rozkazem pruskiego króla pominął i nie wykonał pomiarów dla centralnej części Śląska o powierzchni około 80 mil kwadratowych, tj. dla terenu na południe od Odry, na odcinku od Głogowa i Brzegu na północy, następnie wzdłuż Odry aż po Legnicę, Świdnicę, Ślężę i Ziębice na południu. W 1753 r., po zakończeniu całości prac i przesłaniu egzemplarza atlasu królowi, Ch.F. von Wrede zobowiązał się natomiast do skartowania tego terytorium w przeciągu czterech miesięcy. Region ten był jednak na tyle dobrze znany Fryderykowi II z okresu pierwszych dwóch wojen śląskich, że pruski monarcha uznał, iż terytorium to nie wymaga nowego opracowania, wyrażając opinię, że „Śląsk nie powinien mieć na tym obszarze żadnych kłopotów wojennych”¹⁹. Zespół von Wredego nie skartował również powiatu świebodzińskiego, należącego jeszcze w ówczesnym czasie do Dolnego Śląska, lecz oddzielonego od terenu dzielnicą pasem ziemi należącym do Brandenburgii.

Tom pierwszy „Atlasu Wojennego” nosi oznaczenie „Mapa wojenna wzdłuż granicy śląsko-czeskiej od Łużyc po Morawy w 42 arkuszach mapowych”²⁰. Prace nad nią rozpoczęły się zimą 1746 r., zaś całość prac kartograficznych ukończona została w przeciągu 1747 r., o czym w ostatnim kwartale roku raportował von Wrede bezpośrednio do króla²¹.

¹⁸ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 81; G. Bosa, *Krajobraz kulturowy wsi...*, s. 84.

¹⁹ H. Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Breslau 1930, s. 23-24; J. Janczak, *Zarys dziejów...*, s. 80-81; A. Konias, *Kartografia topograficzna pruskiego...*, s. 82-83; M. Hanke, H. Degner, op. cit., s. 255.

²⁰ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 249.

²¹ Ibidem, s. 249.

Po dobrym przyjęciu map przez Fryderyka II Wrede wraz ze swoim oddziałem w grudniu 1748 r. przystąpił do kartowania drugiego tomu atlasu. Nazwany on został „Mapa wojenna części księstw opolskiego i raciborskiego po tamtej stronie Odry, aż do granicy polskiej i od Stobrawy, aż do granicy cieszyńskiej w 40 arkuszach”²². Dzięki szybkiemu zaawansowaniu prac von Wrede otrzymał awans do stopnia podpułkownika²³.

Trzeci tom atlasu autor wraz ze swym zespolem wykonał w 1750 r., o czym 15 września tego roku doniósł z Kłodzka królowi Fryderykowi²⁴. Tom zatytułował „Mapa wojenna części Górnego Śląska z tej strony Odry od Brzegu do Bohumina, następnie wzdłuż granicy austriackiej przez Opawę i Karniów do Paczkowa, a stąd przez Ziębice do Brzegu”²⁵. Całość terenu zamykała się w granicach wyznaczonych liniami od mniej więcej Oławy na północy, przez Bohumin na południu, stąd wzdłuż nowo wyznaczonej granicy austriacko-pruskiej, poprzez Opawę i Karniów, do Paczkowa. Całość zamykał teren od tych dwóch miast biegnący z powrotem do Oławy²⁶.

Ostatnie dwa tomy atlasu, najbardziej interesujące z punktu widzenia niniejszego artykułu, wykonane zostały w latach 1751-1753. Część czwarta opracowana została z końcem 1751 r., a oddana do wglądu króla w styczniu 1752 r. Jej tytuł brzmi „Mapa wojenna części Dolnego Śląska od okolic Nowogrodzka nad Kwisą wzdłuż Łużyc do Krosna Odrzańskiego i wzdłuż Odry do Głogowa, a stąd z powrotem przez Polkowice, Chojnow do Złotoryi i następnie przez Grodziec w okolice Nowogrodzka nad Kwisą w 36 arkuszach”²⁷.

Wreszcie ostatnią część, czyli tom piąty, zaczęto opracowywać jesienią 1752 r., a zakończono 22 października 1753 r. i nadano jej tytuł „Mapa wojenna okolic Wrocławia, aż do polskiej granicy i od Kluczborka do Sulechowa w 42 arkuszach”²⁸.

²² Ibidem, s. 250.

²³ A. Konias, Śląsk w kartografii fryderycjańskiej XVIII wieku, [w:] *Cartographia Confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, red. E. Jaworski, R. Skrycki, Gorzów Wlkp. 2009, s. 81.

²⁴ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 251.

²⁵ Ibidem, s. 251.

²⁶ J. Janczak, *Mapy...*, s. 537.

²⁷ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 252.

²⁸ Ibidem, s. 253.

Całość prac zakończyła się więc w 1753 r. Początkowo Fryderyk II pozostawał pod ich wielkim wrażeniem, czego wyrazem miały być słowa wypowiedziane do Wredego: „Wyrażam duże zadowolenie z przeprowadzonych prac, jestem nimi usatysfakcjonowany i wszystkim dziękuję za powzięte starania”²⁹. Działania militarne prowadzone przez Fryderyka w trakcie wojny siedmioletniej obnażyły jednak jej braki, w szczególności w zakresie systemu komunikacji drogowej³⁰. Największe zastrzeżenia król zgłaszał jednak do mało wiarygodnego przedstawienia obszarów górzystych, szczególnie w regionach górskich Sudetów. Brak dokładnych materiałów kartograficznych był, z punktu widzenia planowania strategicznego, bardzo niekorzystny, wobec tego części Śląska miały być ujęte na nowych mapach. Należało przy tym zwrócić uwagę na obszary górskie, a więc terytoria graniczne z Czechami, a zatem z Cesarstwem Habsburskim³¹.

Wykonanie kolejnych, dokładnych map Fryderyk II powierzył w 1763 r. inżynierowi majorowi Ludwigiowi Wilhelmowi von Reglerowi, który znany był mu już z wcześniejszych prac kartograficznych prowadzonych przez von Wredego, a w których to brał udział jako rysownik³².

Von Regler prace rozpoczął w maju 1763 r.³³. Ważnym aspektem nowych map miało być rozplanowanie dróg, nie tylko głównych, lecz również bocznych i polnych. Król słowami, że w działaniach militarnych „przekłete drogi stanowią jedyną przeszkodę w moim zamierzeniu”³⁴, dość jasno dał do zrozumienia, że na ten aspekt należy zwrócić równie dużą uwagę, jak na ukształtowanie terenu. Major von Regler raportował królowi jeszcze w maju 1763 r., że zwróci szczególną uwagę na trakty komunikacyjne, a ich kataster będzie prowadzić osobiście.

Zgodnie z rozkazem króla kartograf bez zbędnej zwłoki zebrał swój zespół w osobach trzech oficerów piechoty z regimentów śląskich: podporuczników

²⁹ K. Lindner, *Wredes „Krieges Carte...”, [w:] Kartographiehistorisches Colloquium Lüneburg '84...*, s. 45.

³⁰ G. Bosy, *Atlas Krieges-Carte von Schlesien...*, s. 49.

³¹ Ibidem.

³² D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII-XX wieku*, Wrocław 2002, s. 28.

³³ K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge...*, s. 176.

³⁴ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 269-270.

von Schaffstaedta, Güldenera, Neumanna, jak i flagowego Möhringa. W obliczeniach diet obok Reglera pojawiają się jeszcze osoby: inżyniera kapitana Freunda oraz inżyniera porucznika Beyera, kapitana Rabego oraz kapitana Wolffa. Dodatkowo od września 1764 r. podporucznika Winancko³⁵.

W lutym 1764 r. kartograf przedstawił do wglądu królowi pierwsze cztery arkusze mapy w skali 1:24 000. Monarcha po zapoznaniu się z nimi był niezwykle usatysfakcjonowany. Przede wszystkim Reglerowi udało się znacznie lepiej niż Wredemu odwzorować teren, na którym dominujący był płaskowyż³⁶.

Całość prac trwała sześć lat i zakończyła się w 1770 r., o czym można dowiedzieć się z prowadzonych rozrachunków. Ostatecznie pracami pomiarowymi, zgodnie z życzeniem Fryderyka, Regler objął Śląsk na lewo od Odry oraz kontynuował je w kierunku Jeleniej Góry oraz Górnego Śląska. Na wschodzie linią graniczną opracowania była rzeka Odra, jednakże w okolicach Głogowa i Koźła przedstawione zostały także obszary przylegające do Odry po prawej stronie brzegu. Nieznane są przyczyny, dlaczego obszar po lewej stronie Odry nie został ujęty w całości, tylko podzielony na większą część północną i mniejszą południową na Górnym Śląsku – na południe od linii Nysa-Grodków. Pominięty został także obszar leżący pomiędzy³⁷.

Zdjęcie topograficzne Śląska na lewo od Odry obejmuje finalnie 102 arkusze mapowe sporządzone w skali ok. 1:24 000. Wielkość arkuszy wynosi najczęściej 90 x 62 cm. Sekcje nie składają się z całych arkuszy, ale z pojedynczych kartek, które naniesiono na płótno³⁸.

Mapy wykonane przez zespół pod kierownictwem Ludwiga Wilhelma von Reglera były bardzo wysoko ocenione przez pruskiego monarchę. Na mocy jego decyzji były one używane nie tylko w celach wojskowych, lecz ich kopie przekazywano także do dyspozycji wielu instytucji śląskiej administracji. Dla przykładu w 1779 r. mógł się nimi posługiwać minister żup solnych (*Salz-*

³⁵ Ibidem, s. 270.

³⁶ Ibidem.

³⁷ K. Lindner, *Schlesische Karten aus der Zeit...*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86...*, s. 49-50.

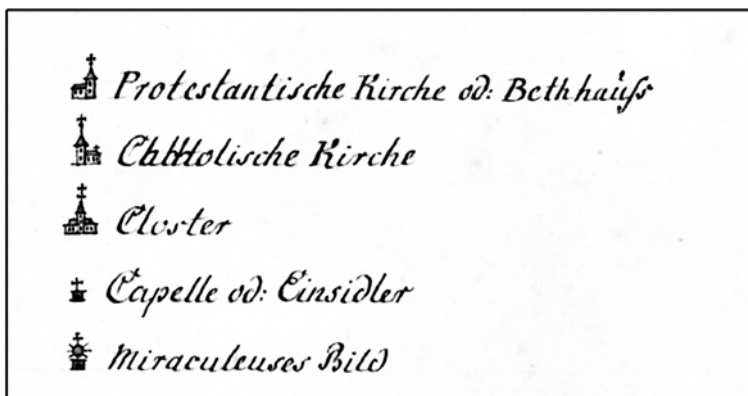
³⁸ K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge...*, s. 176.

departement) baron Friedrich Anton von Heinitz. Zobowiązany został on jednak przez Fryderyka II do przechowywania map w zamkniętych szafach³⁹.

Architektura sakralna północnego Śląska w świetle atlasu Christiana Friedricha von Wredego

Kartograf w załączonej do każdego tomu atlasu legendzie zamieścił na pierwszych miejscach obiekty związane ze sprawowaniem kultu i szerzeniem religii. Musiały być więc one liczną i ważną grupą budynków czy budowli. Na arkuszu tytułowym do IV tomu atlasu autor wyróżnił pięć różnych sygnatur do oznaczenia szczegółów sytuacyjnych. Są to:

- *Protestantische Kirche od: Bethhäußs* (protestanckie kościoły bądź domy modlitwy),
- *Chatolische Kirche* (kościół katolickie),
- *Closter* (klasztory),
- *Capelle od: Einsidler* (kaplice lub pustelnie, tj. domy pustelników),
- *Miraculeuses Bild* (obrazy słynące cudami).

Ryc. 1. Znaki dotyczące zabudowy sakralnej zamieszczone w legendzie na arkuszu tytułowym do tomu IV atlasu *Krieges-Carden von Schlesien*

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch. F. von Wrede, *Krieges-Carden von Schlesien*, sygn. 15060, Band 4

³⁹ K. Lindner, *Schlesische Karten aus der Zeit...*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86...*, s. 49-51.

Czy Wrede wiernie odwzorowywał obiekty sfery *sacrum* na Śląsku? Odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna. Z pewnością naniósł na arkusze wszystkie kościoły, klasztory. Zapewne starał się uchwycić również większość obrazów słynących łaską czy pustelni. Autor jednak nie zwracał większej uwagi na najbliższe otoczenie tych obiektów. Tylko w nielicznych przypadkach możliwym do zaobserwowania był szczegół sytuacyjny wokół kościołów w postaci czerwonej elipsy bądź kwadratu. Najprawdopodobniej autor kartografików chciał zilustrować kamienne bądź ceglane ogrodzenie, wyznaczające granice świątyni (zob. przykładowo ryc. nr 2 i obiekt położony w Brzegu Głogowskim). Zapewne musiało być ono dość masywnym, skoro zwracało uwagę von Wredego. Prawdopodobnie właśnie to ogrodzenie przetrwało do czasów współczesnych, co ilustruje ryc. nr 3.

Ryc. 2. Kościół katolicki we wsi Brzeg Głogowski (*Brieg*) w powiecie głogowskim. Widoczne ogrodzenie wokół budowli

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch. F. von Wrede, *Krieges-Cardes von Schlesien*, sygn. 15060, Band 4, Blatt 22

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że w bardzo nielicznych przypadkach na terenie Dolnego Śląska Wrede nie tylko oznaczył, ale i podpisał nazwą niektóre kościoły. Prawdopodobnie obiekty te musiały odgrywać dużą rolę w regionie. Jako przykład może posłużyć kościół katolicki Ciała Chrystusa (*Corpus Christi*) pod Szprotawą (zob. ryc. nr 4). Obiekt, wzniesiony w 1732 r., miał stanowić pamiątkę unoszącej się hostii podczas mszy świętej odprawionej w XVI w.⁴⁰

⁴⁰ F. Matuszkiewicz, *Geschichte der Stadt Sprottau*, Sprottau 1908, s. 126; W. Grabski, *300 miast wróciło do Polski*, Warszawa 1960, s. 453-454.

Ryc. 3. Fragment ogrodzenia okalającego kościół parafialny pw. Bożego Ciała w Brzegu Głogowskim w powiecie głogowskim

Źródło: <http://www.slasknasz.uni.wroc.pl/>, [data pobrania: 7.06.2017 r.]

Von Wrede naniósł na mapy również większość kościołów granicznych znajdujących się na terenie Brandenburgii i Królestwa Polskiego (np. *Grentz Kirche* koło Trzebiechowa).

Wykorzystując mapy von Wredego, podjęto próbę przedstawienia różnic odległości w położeniu kościołów (zarówno katolickich, jak i protestanckich) naniesionych na sekcje wykonanego przez niego opracowania kartograficznego w porównaniu do map współczesnych (ortofotomapa). Uznając, że opracowanie von Wredego było bardzo dokładnym pod kątem prezentacji wizualnej terenu, w którym autor naniósł dużą liczbę szczegółów sytuacyjnych, podjęto próbę zestawienia ich z realnymi danymi matematycznymi dotyczącymi ich położenia. Celem tego zadania było więc przede wszystkim ukazanie błędów, jakie zrobił kartograf, oraz wskazanie na fakt, że jego opracowanie, pomimo wielkiej dokładności, niepozbawione było także wad.

Pomiary wykonane zostały w aplikacji ArcMap™ 10, wchodzącej w skład oprogramowania ArcGIS™ firmy ESRI®. Do badania przyjęto losowo wybrany

arkusz, w tym wypadku arkusz nr 9 z tomu IV atlasu. Do badań wybrano 16 kościołów (w tym 13 katolickich oraz 3 protestanckie), które zlokalizowano na mapie dawnej i współczesnej.

W zasadniczej części wykonywanych analiz wpasowano mapę historyczną oraz ortofotomapę podczytaną z serwera WMS. Następnie utworzono nową warstwę liniową, na której powstawały kolejne linie łączące położenie obiektu na mapie historycznej z położeniem tego samego obiektu na mapie współczesnej. Wyniki pomiarów otrzymano w metrach, co prezentuje poniższa tabela.

Tab. 1. Pomiar odległości pomiędzy położeniem obiektu sakralnego na arkuszu nr 9 z tomu IV atlasu a jego rzeczywistym usytuowaniem

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Różnica odległości pomiędzy położeniem na mapie historycznej i ortofotomapie
KOŚCIOŁY KATOLICKIE			
1.	Jarogniewice <i>Hartmansdorff</i>	Kościół	460 m
2.	Książ Śląski <i>Fürstenau</i>	Kościół	209 m
3.	Ługi <i>Friedersdorff</i>	Kościół	285 m
4.	Niedoradz <i>Nitteritz</i>	Kościół	91 m
5.	Sucha <i>Zauche</i>	Kościół	365 m
6.	Zatonie <i>Güntersdorff</i>	Kościół	1160 m
7.	Kiełpin <i>Kilpenau</i>	Kościół	240 m
8.	Ochla <i>Ochelhermsdorff</i>	Kościół	178 m
9.	Drzonków <i>Drentckau</i>	Kościół	570 m
10.	Racula <i>Lawalde</i>	Kościół	435 m
11.	Droszków <i>Droschkau</i>	Kościół	585 m

12.	Łaz <i>Loss</i>	Kościół	310 m
13.	Przytok <i>Pittag</i>	Kościół	564 m
KOŚCIOŁY (DOMY MODLITWY) PROTESTANCKIE			
14.	Jarogniewice <i>Hartmansdorff</i>	Dom modlitwy	411 m
15.	Ochla <i>Ochelhermsdorff</i>	Dom modlitwy	150 m
16.	Nowy Kisielin <i>Deutsch Kessel</i>	Dom modlitwy	394 m
Średnia błędu			±400,00 m

Źródło: Opracowanie własne

Jak można odczytać z powyższej tabeli, rozpiętość błędu w różnicy odległości waha się w przedziale od 91 do 1160 m. Uśredniona wartość błędu wynosi ± 400 m. W niektórych przypadkach zaistniałe różnice były duże. Może być to spowodowane niedokładnością sporządzania mapy przez Wredego lub niedoskonałościami w dopasowaniu map historycznych, których odwzorowanie i układ odniesienia były nieznanne i w zdecydowany sposób różniły się od tych stosowanych współcześnie. Pozwala to jednak na stwierdzenie, że dokładność nanoszenia obiektów sakralnych przez inżyniera pozostawia wiele do życzenia. Inną ciekawostką, którą można odczytać na podstawie powyższej tabeli, jest porównanie liczby kościołów katolickich z protestanckimi. Na przełomie I i II połowy XVIII w. przewaga tych pierwszych kształtowała się w skali około 3-4 do 1.

Ryc. 4. Kościół katolicki pw. Ciała Chrystusa w Szprotawie (*Sprottau*) w powiecie szprotawskim

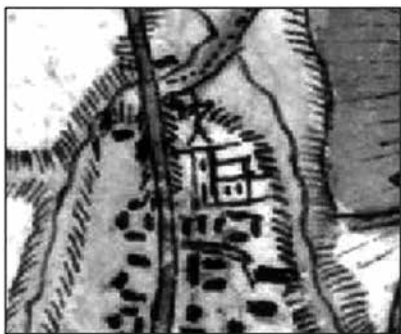
Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060, Band 4, Blatt 20

Architektura sakralna północnego Śląska w świetle map Ludwiga Wilhelma von Reglera

Jak wcześniej wspomniano, mapa ta nie posiada legendy, która zawierałaby opis użytych przez Reglera znaków umownych, jednak nawiązuje ona zasadniczo do atlasu Wredego. Kościoły były jedną z kilku grup obiektów, na przykładzie których widoczne było duże podobieństwo do swojej poprzedniczki. W związku z tym budowle katolickie posiadały wieże po lewej stronie, zaś protestanckie zборы po prawej. Należy zaznaczyć, że autor nie wykazał się konsekwencją w swojej pracy, a budowle sakralne zostały naniesione w zależności od tego, jakim stopniem szczegółowości oraz staranności posługiwał się w obrębie danej sekcji, tj. czy była mocno zeschematyzowana czy też dokładna i indywidualna (Regler momentami sprawiał wrażenie, jakby chciał dać do zrozumienia odbiorcy jedynie, że dana osada istniała, a mniej ważne dla niego było to, w jaki sposób i w którym miejscu zaznaczy dany obiekt). W ten sposób można wyróżnić trzy sposoby prezentacji świątyń:

- obwód sygnatury wykonany czarną kreską z białym wypełnieniem,

Ryc. 5. Kościół katolicki we wsi Rudawica (Eisenberg) w powiecie żagańskim

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, L.W. Regler, Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz, sygn. 15140, Blatt 18

- obwód sygnatury wykonany czerwoną kreską z białym wypełnieniem,

Ryc. 6. Kościoły we wsi Krzepielów (Tschepplau) w powiecie głogowskim

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, L.W. Regler, Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz, sygn. 15140, Blatt 14

- obwód sygnatury wykonany czarnym konturem oraz czerwono-białym wypełnieniem.

Ryc. 7. Kościół katolicki we wsi Drzonków (Drenckau) w powiecie zielonogórskim

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, L.W. Regler, Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz, sygn. 15140, Blatt 8

W analizie arkuszy wykonanych przez Reglera obiekty sakralne zwracały na siebie szczególną uwagę. Użyta przez autora sygnatura o nieproporcjonalnie dużych rozmiarach w stosunku do wiejskiej zabudowy spowodowała, że stały się asymetrycznymi w kontekście układów przestrzennych osad wiejskich. Prawdopodobnie w ten sposób chciał podkreślić ich ważną rolę, momentami pierwszoplanową, jaką odgrywały w obrębie wsi. Dodatkowo wojskom pruskim wskazywał dominanty przestrzenne krajobrazu dolnośląskich wsi, które były ich wyróżnikami.

Z innych elementów sakralnych Regler zaznaczył także klasztory, pustelnie oraz krzyże pokutne (np. okolice Głogowa). Pomimo że autor nie kartował Śląska na prawo od Odry, w pewnych momentach przekraczał linię rzeki, aby zaznaczyć np. kościoły graniczne, które odgrywały ważną rolę przed 1740 r. Z sytuacją taką można się spotkać w przypadku śląsko-brandenburskiego pogranicza, gdzie naniósł na mapę kościół położony w lesie w okolicach Trzebiechowa (zob. ryc. nr 8). Obiekt ten jednak naniesiony został przeciwnie do pełnionej przez niego funkcji (na mapie oznaczony jako obiekt katolicki, natomiast w rzeczywistości była to budowla protestancka).

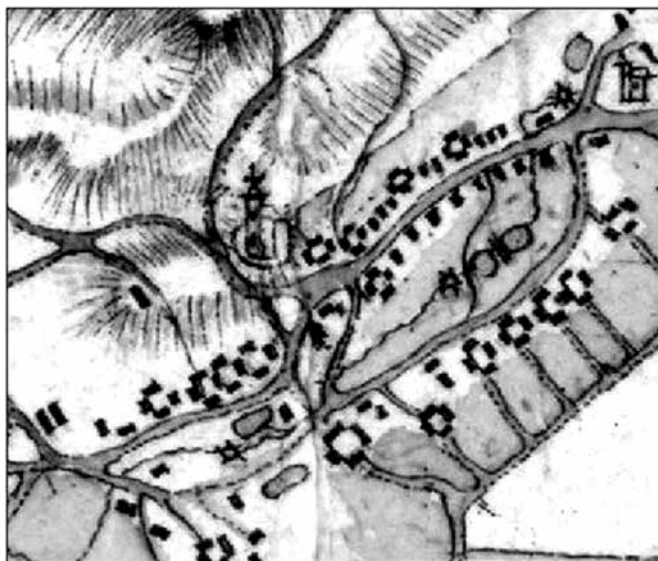
Dodatkowo z map L.W. von Reglera, dzięki temu, że skrupulatnie odwzorowywał wygląd wiejskich zagród, można było odczytać dokładne miejsce, w którym znajdowała się świątynia, oraz jakie budynki znajdowały się w jej bliższym i dalszym sąsiedztwie. Kreskowanie pozwoliło odczytać rzeźbę terenu,

dzięki czemu można stwierdzić, że wiele z obiektów było wzniesionych nawet na niewielkich rozmiarów wyniesieniach (zob. ryc. nr 9).

Ryc. 8. Kościół graniczny znajdujący się w lesie koło nowomarchijskiego Trzebiechowa, położonego na pograniczu śląsko-brandenburskim

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, L.W. Regler, *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, sygn. 15140, Blatt 5

Ryc. 9. Kościół katolicki (obecnie pw. Świętych Apostołów Szymona i Judy Tadeusza) w miejscowości Letnica (*Letnitz*) w powiecie zielonogórskim, znajdujący się na wzniesieniu. Delikatny stok wzniesienia oraz ogrodzenie budowli widoczne wokół obiektu

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, L.W. Regler, *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, sygn. 15140, Blatt 7

Podsumowanie

Do czasu powstania map Christiana Friedricha von Wredego oraz Ludwiga Wilhelma von Reglera nie istniały mapy wykonane w średnich i dużych skalach, które charakteryzowałyby się tak dużą szczegółowością, a przez to dostarczałyby odbiorcy wiedzy na temat wielu miejsc istniejących w ówczesnym krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska. Funkcjonujące do tego czasu mapy pogładowe w małych skalach nie pozwalają na dogłębną analizę przestrzeni wiejskiej, w skład której wchodzi różnego typu obiekty i budowle. Mapy będące punktem zainteresowań w niniejszym artykule, w przeciwieństwie do opracowań z czasów wcześniejszych, są więc znakomitym źródłem do próby odtworzenia miejsc ze strefy *sacrum* znajdujących się na północnych rubieżach Dolnego Śląska.

Budowle sakralne, w świetle omawianych materiałów kartograficznych, można zaliczyć do grupy obiektów ukazanych w sposób obrazkowy. W przypadku obu autorów oznaczone były sygnaturką kościoła z wieżą, rysowaną w półperspektywie. Zarówno Wrede, jak i Regler zachowali podział świątyń na: katolickie (wieża z lewej strony) i protestanckie (wieża z prawej strony). Analizując „Atlas Wojenny Śląska” oraz „Mapę lewobrzeżnej części Śląska”, należy stwierdzić, że wyłaniające się z kolejnych arkuszy mapowych kościoły wyróżniały się swoimi gabarytami na tle wsi, w których istniały. Autorzy pragnęli podkreślić przede wszystkim ich duże rozmiary na tle skromnej, zazwyczaj drewnianej zabudowy wiejskiej, czyniąc z nich punkty odniesienia w istniejącym krajobrazie. W wielu miejscowościach kreskowaniem podkreślony został teren, na którym znajdował się kościół, czyli wzgórze i tereny leżące wyżej niż zabudowania. Ekspozowano w ten sposób miejsce, które odgrywało szczególną rolę w życiu lokalnych społeczności. Umiejscawianie na podwyższeniach terenu obiektów sakralnych było spełnianiem tradycyjnej formy budownictwa wyznaniowego oraz czynieniem zadość kompozycji krajobrazowej⁴¹. Obserwując arkusze mapowe, można było również zauważyć, że świątynia często zamykała widokowo perspektywę drogi.

⁴¹ I. Niedźwiecka-Filipiak, Z. Borcz, *Dominanty dawnej i współczesnej wsi południowo-zachodniej*, „Architektura krajobrazu. Studia i prezentacje. Dominanty w krajobrazie” 2006, nr 1-2, s. 19.

Jako przykład potwierdzający powyższe może posłużyć obraz miejscowości Buczyzna (*Tamm*⁴² lub *Thamm*⁴³), położonej w powiecie głogowskim. Na tle zabudowy chłopskiej kościoły, obok pałacu i dwóch folwarków, były budowlami znacznie wyróżniającymi się w krajobrazie miejscowości. Potwierdzają to sygnaturki, które poprzez swe rozmiary wybijają się na plan pierwszy, zdecydowanie przewyższając nawet położony nieopodal znak pałacu. Rysunki świątyni są nieproporcjonalnie duże np. w stosunku do zabudowań wiejskich czy schematycznie oznaczonych działek siedliskowych.

Oba zbiory mapowe charakteryzują się również dość dużą dokładnością, co potwierdziły badania przy użyciu nowoczesnego oprogramowania komputerowego, dzięki któremu możliwym było skompilowanie arkuszy map dawnych ze współczesną ortofotomapą. Dzięki „Atlasowi Wojennemu Śląska” możemy również dowiedzieć się, która z rodzin patronowała danej świątyni, gdyż ten na kolejnych sekcjach swojej mapy zawarł dane zaczerpnięte z Elektorskiej Izby Brandenburskiej (*Kurmärkirschen Kammer*).

Mapy wykonane w pierwszych latach pruskiego panowania nad Śląskiem należy uznać za bardzo wartościowe źródło w odtwarzaniu obiektów sakralnych istniejących na terenie dzielnicy. Przynoszą one wiedzę o wielu z tych, które nie przetrwały próby czasu i na próżno ich szukać we współczesnym krajobrazie. Za takie budynki uznać należy przede wszystkim protestanckie domy modlitwy, które często rozbierano po 1945 r. Szczególnie w miejscowościach, w których istniały dwa kościoły, służące katolikom oraz protestantom. Dość rzadkim obecnie widokiem są również pozostałości po krzyżach pokutnych. To właśnie analizowane mapy przynoszą wiedzę na ich temat.

Naukowcy często pomijali źródła kartograficzne w swoich badaniach, szczególnie tych regionalistycznych, traktując je jako uzupełnienie wiedzy zdobytej z różnego rodzaju źródeł pisanych. Wydaje się być jednak słusznym, aby to materiały kartograficzne traktować jako bazę wyjściową. To one po stwierdzeniu, że dany

⁴² Pisownia oryginalna za: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch. F. von Wrede, *Krieges-Cardre von Schlesien*, sygn. 15060, Band 4, Blatt 25.

⁴³ Pisownia oryginalna za: Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, L. W. Regler, *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, sygn. 15140, Blatt 27.

obiekt w ogóle istniał, pozwalają na umiejscowienie go w przestrzeni. Rekonstrukcja sieci kościołów przyniosła wiedzę nie tylko o samym fakcie ich istnienia, lecz także pozwalała na zaobserwowanie zależności pomiędzy środowiskiem przyrodniczym a ich konkretnym miejscem lokowania. Kształtująca się w momencie tworzenia poszczególnych map sieć kościołów protestanckich pozwoliła na obserwację tych wsi, będących najczęściej jednocześnie centrami majątków ziemskich, w których protestantyzm mógł być wyznaniem dominującym. Pomimo że tereny północnego Śląska od czasów reformacji zdominowane były przez wyznawców nauk Lutera, to jednak sieć obiektów sakralnych zdawała się temu przeczyć. Liczba obiektów katolickich przewyższała domy modlitwy ponad dwukrotnie.

Bibliografia

LITERATURA

- Bosy G., 2015, *Atlas Krieges-Carte von Schlesien Christiana Friedricha von Wrede jako źródło do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska w połowie XVIII w.*, [w:] *Fenomen miejsca – w poszukiwaniu tożsamości krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 29, Sosnowiec, s. 39-52.
- Bosy G., 2015, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle map Christiana Friedricha von Wredego z połowy XVIII wieku*, „*Studia Zachodnie*”, t. XVII, Zielona Góra, s. 79-96.
- Bosy G., 2017, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle źródeł kartograficznych z okresu fryderycjańskiego (1740-1787)*, Zielona Góra, rozprawa doktorska.
- Goliński M., Harc L., Maroń J., Wiszewski P., 2009, *Dolny Śląsk w latach 1526-1805*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, pod red. W. Wrześcińskiego, Wrocław, s. 189-374.
- Grabski W., 1960, *300 miast wróciło do Polski*, Warszawa.
- Greiner P., 1994, *Krieges-Carte von Schlesien 1747-1753, Christian Friedrich von Wrede, München 1992* : [recenzja], „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*”, t. 39, nr 1, s. 142-145.

- Grenzland zwischen Ost und West: schlesische Landkarten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung des Museums für schlesische Landeskunde, Königswinter-Heisterbacherrott 2000.*
- Hanke M., Degner H., 1934, *Die Pflege der Kartographie bei der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften unter der Regierung Friedrichs des Grossen*, Berlin.
- Hanke M., Degner H., 1935, *Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*, Stuttgart.
- Janczak J., 1976, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole.
- Janczak J., 1982, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego jako źródło do dziejów Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, rocz. XXXVII, nr 3-4, s. 535-540.
- Konias A., 2009, *Śląsk w kartografii fryderycjańskiej XVIII wieku*, [w:] *Cartographia Confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, red. E. Jaworski, R. Skrycki, Gorzów Wlkp., s. 73-90.
- Konias A., 2010, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk.
- Kuczer J., Strzyżewski W., *Spisy dóbr ziemskich Księstwa Głogowskiego z lat 1671-1727*, Warszawa 2007.
- Lindner K., 1985, *Wredes “Krieges Carte von Schlesien” – die erste preussische Landesaufnahme Schlesiens*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Luneburg '84, 15.-17. März 1984*, W. Scharfe, E. Jäger (eds.), Berlin, s. 39-53.
- Lindner K., 1987, *Schlesische Karten aus der Zeit nach 1763. Die Aufnahmen von Regler und Hammer*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86, 29.-31. Oktober 1986*, Herausgegeben von W. Scharfe, I. Kretschmer und F. Wawrik, Berlin, s. 49-56.
- Lindner K., 1987, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin.
- Lindner K., 1992, *Christian Friedrich von Wrede. Krieges Carte von Schlesien. 1747-1753*, München.

- Niedźwiecka-Filipiak I., Borcz Z., *Dominanty dawnej i współczesnej wsi południowo-zachodniej*, „Architektura krajobrazu. Studia i prezentacje. Dominanty w krajobrazie” 2006, nr 1-2, s. 17-23.
- Orzechowski K., 2005, *Historia Ustroju Śląska 1202-1740*, Wrocław.
- Partsch J., 1901, *Katalog d. Ausstellung d. XIII Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau.
- Przybytek D., 2002, *Kartografia historyczna Śląska XVIII-XX wieku*, Wrocław.
- Rogalski A., 1955, *Kościół katolicki na Śląsku – studia nad dziejami diecezji wrocławskiej*, Warszawa.
- Schlenger H., 1930, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Breslau.
- Sirko M., 1999, *Zarys historii kartografii*, Lublin.
- Skrycki R., 2013, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin.
- Szczepankiewicz-Battek J., 1996, *Protestantyzm na Śląsku. Geografia, demografia, kultura*, Wrocław.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

- Wrede Ch.F. von, (oprac. 1747-1753), *Krieges-Carte von Schlesien*, 1:33333, rkps. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15060.
- Regler L.W. von, (oprac. 1764-1770), *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, 1:24000, rkps. Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15140.

ŹRÓDŁA PISANE

- Matuszkiewicz F., 1908, *Geschichte der Stadt Sprottau*, Sprottau.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- www.slasknasz.uni.wroc.pl (dostęp 7.06.2017).

Grzegorz Bosy

**Cartographic materials of the period of Frederick's rule
as a source for research on sacred buildings in northern Silesia
in the mid-18th century**

Abstract

Sacred buildings are one of the basic elements forming the cultural landscape of the rural areas in Lower Silesia. Until 1740, these were primarily Catholic churches; and the situation changed when this area was seized by Prussian king Frederick II. Protestant houses of worship (wattle and daub structures) began appearing even in villages. Almost 200 of them were erected by 1752.

The teams of cartographers led by Christian Friedrich von Wrede and Ludwig Wilhelm von Regler were witnesses to the changing landscape, especially the emergence of new spatial dominants of the villages. In 1746 and 1763, the Prussian monarch, placing great trust in them, ordered them to do the survey of Silesia on put on maps even minute details of the landscape.

The hand-written maps made by them were kept secret until 1901. That year the maps were presented for the first time in Wrocław during the 13th Days of German Geographers. Since then the researchers of the history of Silesia have been allowed to use them. Various techniques were applied to examine the maps, including the modern computer software from the *hGIS* family, which allowed us to assess the maps in terms of their accuracy.

The maps, which seem to have been underestimated for a long time in works and research of historians, reveal new details on the *sacrum* buildings existing in the second half of the 18th century in the northern frontiers of Lower

Silesia. They frequently contain pioneering information, unseen in other sources before, e.g. written ones. Even if explorers knew about the existence of some structures or buildings, they were often not able to pinpoint the exact location of these constructions. The maps fill this gap, offering a new direction for ongoing research. It can be said without doubt that the maps made by von Wrede and von Regler are the basic sources for reconstructing the network of sacred buildings located in Northern Silesia in the mid-18th century.

Translated by Aneta Kiper